

Edukacja i praca jako czynnik budzenia świadomości uciśnionych. Refleksja o działalności Instytutu Paula Freirego w Brazylii

Brazylia – czwarta co do wielkości demokracja świata, ojczyzna prawie dwustumilionowego narodu, którego problemy i próby ich rozwiązywania są w Polsce mało znane. Reprodukowany od lat stan edukacyjnej nędzy środowisk defaworyzowanych stanowi tu przedmiot troski nie tylko kolejnych rządów, ale też podstawę refleksji i działalności licznych instytucji pozarządowych. Ich pracownikom (etatowym i/lub wolontariuszom) zależy na poprawie sytuacji swych podopiecznych, a podstawowym środkiem do osiągnięcia zakładanych celów jest wspólna praca.

Niniejszy głos w dyskusji ma być przyczynkiem do uzasadnienia tezy, że nawet w okolicznościach skrajnie trudnych (a do takich z pewnością można zaliczyć życie w brazylijskich fawelach – dzielnicach biedy) dobrze przemyślane programy edukacyjne realizowane przez pełnych entuzjazmu partnerów mogą dawać nadzieję poprawy losu osób wykluczanych lub wykorzystywanych z powodu ich braków w wykształceniu.

Kontrasty...

Jako kolonia portugalska Brazylia przez lata była wykorzystywana pod względem ekonomicznym. W wielu rejonach także obecnie prowadzi się rabunkową gospodarkę dobrami naturalnymi (np. wyrąb lasów amazońskich) i często sukces finansowy warstw uprzywilejowanych

przesłania problemy potrzebujących, wśród których nie brakuje analfabetów¹.

Będąc niewątpliwie potęgą gospodarczą, Brazylia stanowi koło napędowe Mercosuru – największej strefy wolnego handlu w Ameryce Południowej. Za prezydentury Luiza Inácia Luli da Silvy rząd brazylijski zanotował liczne sukcesy gospodarcze (m.in. zahamowanie inflacji i zróżnicowanie produkcji w sektorze rolnym i wytwórstwie), jednocześnie jednak zastąpił skandalami korupcyjnymi na szczytach władzy. „Prezydent Lula da Silva to jakby brazylijski lewicowy Wałęsa. – pisze Krzysztof Mroziewicz - Startował w wyborach prezydenckich, rzucając hasło «zero głodu». (...) Każda rodzina, która tego potrzebuje, zaczęła otrzymywać ze środków państwowych odpowiednie dotacje – wolno je przeznaczać na jedzenie, ale nie wolno na tytoń, napoje chłodzące i alkohol. (...) Mimo wydatków na program «zero głodu» prezydenturze Luli towarzyszy wzrost gospodarczy. Rynek dóbr luksusowych wzrósł o 33 proc. Liczba milionerów przekroczyła 80 tys. i rośnie szybciej od wskaźnika wzrostu gospodarczego. Tymczasem ze slumsów nie wychodzi się, bo złodzieje wszystko wyniosą, nawet najbardziej zdezelowany telewizor”².

W Brazylii obowiązuje system federalny, w którym kompetencje poszczególnych organów władzy nakładają się na siebie. Policja ma tu opinię skorumpowanej i nieudolnej, a w wielkich miastach rządzą gangi. O skali ich wpływów świadczy na przykład fakt, że w São Paulo,

¹ Szerzej o historii i warunkach życia w Brazylii – patrz np.: A. Fiedler: *Spotkałem szczęśliwych Indian*. Iskry, Warszawa 1975; G. Freire: *Panowie i niewolnicy*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985; J. Klimowicz: *Życie i śmierć w Ameryce Łacińskiej*. Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1970; L. Kolaniewicz: *Samba z bogami. Opowieść antropologiczna*. Wydawnictwo KR, Warszawa 1995; M. Kula: *Historia Brazylii*. Ossolineum, Wrocław 1987. Problematykę tę ukazują też liczne, wielokrotnie wznawiane przez różnych wydawców prace Mieczysława Lepeckiego: *17 lat w Brazylii; Niknący świat. Opowieść o podróży po Centralnej Brazylii; Od Amazonki do Ziemi Ognistej; Opis stanu Espirito Santo; Opis stanu Parana; Parana i Polacy; Po bezdrożach Brazylii; Pod tchmieniem Sirocca; Polonia w Paranie*.

² K. Mroziewicz: *Trwoga w Mieście Boga*. [w:] *Polityka*, nr 14/2005, s. 61.

uchodzącym za najniebezpieczniejsze miasto Ameryki Łacińskiej, gang Pierwsze Komando Stolicy (*Primeiro Comando da Capital*) organizował nawet swoiste powstania przeciwko lokalnej władzy. Nie dziwi więc, że przestępczość – głównie związana z handlem narkotykami – rośnie tu z roku na rok, zaś w fawelach, dokąd nie dociera władza oficjalna, mafia organizuje własną władzę równoległą: „*Fawełe podzielone są na regiony. Granice wyznacza się bardzo dokładnie. Przekroczenie granicy oznacza wyrok śmierci. Nakładają się na to starcia – na obrzeżach – z policją i liderami lokalnymi, którzy mają aspiracje polityczne. Jeśli prefektura policji zaprasza młodych ludzi na zajęcia resocjalizacyjne, są w środowisku uważani za zdrajców. Ale bywają też wariaci, jak znany i szanowany aktor Guti Fraga, który prowadził warsztaty teatralne dla dzieci w samym centrum faweli Vidigal. Dzieci, które nie boją się zabijać, miały tremę na scenie. Przed akcją, kiedy trzeba strzelać i zabijać, modlą się zawsze do Chrystusa o opiekę*”³.

Edukacja w takich warunkach to wyjątkowe wyzwanie. Nie dziwi, że entuzjaści pracy z dziećmi ze środowisk defaworyzowanych niekiedy określani są (jak wspomniany wyżej G. Fraga) mianem wariatów. Niektórzy z nich jednak z czasem urastają do rangi Mistrzów...

Pedagogia uciśnionych...

Paulo Regulus Neves Freire (1921-1997)⁴ był brazylijskim filozofem, pedagogiem i działaczem oświatowym, głównym przedstawicielem

³ K. Mroziewicz: *Trwoga...* op. cit., s. 61. Szerzej na ten temat – patrz np.: F. Halliday: *Serca czystsze od rąk*. [w:] *Forum*, nr 40/2006, s. 18 - 20; J. Żakowski: *Samba zwycięstwa*. [w:] *Polityka*, nr 46/2002, s. 100 - 105.

⁴ Szerzej na ten temat – patrz: *Conscientisation. Recherche de Paulo Freire. Document de travail INODEP*, b.m. 1971; M. Gadotti: *A Escola o Professor. Paulo Freire e a paixão de ensinar*. Publisher, São Paulo 2007; H.-P. Gerhardt: *Paulo Freire*. [w:] Cz. Kupisiewicz (red.): *Myśliciele o wychowaniu*. Oficyna Wydawnicza GrafPunkt, Warszawa 2000, t. 2, s. 7 - 27; H. Zielińska-Kostyło: *Pedagogika emancypacyjna*. [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwowski (red.): *Pedagogika. Podręcznik*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, t. 1, s. 401 - 404.

tw. pedagogii uciśnionych.⁵ Przekonany, że nadzieja na zmianę społeczną kryje się w edukacji, wyznawał też zasadę, że człowiek nigdy nie będzie wolnym w pojedynkę, że może się to dokonać tylko przy obecności i we współpracy z innymi. Jak zauważa Heinz-Peter Gerhardt: „Freire proponuje «praxis» jako podejście edukacyjne w sensie refleksyjnie krytycznego działania i krytycznej refleksji opartej na praktyce.”⁶ Tomasz Szkudlarek dodaje, że P. Freire stanowi ucieleśnienie etosu intelektualisty, uosobienie bohatera marzeń o edukacji w duchu cichego, lecz skutecznego oporu – edukacji bliskiej idei walki bez przemocy Gandhiego.⁷

Zdaniem P. Freirego na drodze edukacji może dojść do wyzwolenia jednostek i grup uciśnionych społecznie i kulturowo, z myślenia o sobie jako o kimś gorszym, bezradnym, uzależnionym od innych. Środkiem do uzyskania tego nowego stopnia świadomości ma być uczestnictwo w opartych na idei dialogu społecznych projektach edukacyjnych, które budzą w ludziach poczucie niezależności, samoodpowiedzialności oraz współodpowiedzialności za społeczeństwo. Na program wiodący do osiągnięcia tego celu składa się kilka elementów opartych na idei (współ)pracy. Pedagodzy, nauczyciele, wychowawcy (zwykle wolontariusze, także amatorzy) biorący udział w realizacji takiego projektu, najpierw spotykają się z przedstawicielami społeczności, do której jest on adresowany, aby zyskać ich zgodę na współuczestnictwo. Następnie dokonuje się analizy kształtowania obrazu rzeczywistości przez uczestników projektu. W ramach spotkań z nimi wyjaśnia się i interpretuje

⁵ Szerzej na ten temat – patrz: P. Freire: *L'éducation: pratique de la liberté*. Les Editions du CERF, b.m. 1978; P. Freire: *Pédagogie de l'autonomie. Savoirs nécessaires à la pratique éducative*. Editions Érés, Ramonville Saint-Agne 2006; P. Freire: *Pédagogie des opprimés suivi de Conscientisation et Révolution*. La Découverte, Paris 2001; P. Freire, H. A. Giroux: *Edukacja, polityka i ideologia*. [w:] Z. Kwieciński (red.): *Nieobecne dyskursy. Część III*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1993, s. 44 - 61.

⁶ H. - P. Gerhardt: *Paulo Freire...* op. cit., s. 21.

⁷ Patrz: T. Szkudlarek: *Tłumacząc McLarena: Globalizacja, postmodernizm i rewolucja*. [w:] *Kwartalnik Pedagogiczny*, nr 2/2002, s. 29 - 39.

zaobserwowane zjawiska, przy czym stwierdzone problemy i kontrowersje stają się przyczynkami do przyszłych dyskusji. Kolejnym etapem są przeprowadzane w terenie badania tematyczne, polegające na zbieraniu materiałów związanych z poszczególnymi problemami, a także na przedyskutowywaniu ich z przedstawicielami społeczności. Zwieńczeniem badań jest praca interdyscyplinarnego zespołu (m.in. pedagogów, psychologów, socjologów) wiodąca do sporządzenia listy tzw. tematów generatywnych (czy produktywnych), a następnie stworzenia uwzględniających je szczegółowych koncepcji edukacji. Według Hanny Zielińskiej-Kostyło: „Praca z ludźmi nad «tematami generatywnymi» wchodzącymi w skład uniwersum, pokazuje im ich świat, który odkrywają jako pole do zmian, czekające na ich własną inicjatywę działań. Budzi się w nich moc sprawcza i odwaga do podejmowanych czynów.”⁸ Koncepcje powstałe w powyższym procesie stają się schematami pracy edukacyjnej z zaangażowaną w projekt społecznością, a stwierdzone, przedyskutowane i uświadomione problemy zostają ukazane w innym świetle, co ma na celu wywołanie u uczestników projektu świadomości własnej sytuacji, możliwości pracy nad proble-

⁸ H. Zielińska-Kostyło: *Pedagogika emancypacyjna...* op. cit., s. 403. – Autorka opublikowała wiele prac na temat działalności i poglądów P. Freirego, pedagogiki uciśnionych i pedagogiki emancypacyjnej – patrz: *Alfabetyzacja i upodmiotowienie człowieka*. [w:] *Amicis*, nr 2/1999, s. 10 - 14; *Dialog Martina Bubera z Paulo Freire'em*. [w:] B. Śliwerski (red.): *Nowe konteksty (dla) edukacji alternatywnej XXI wieku*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2001, s. 615 - 625; *Edukacja a rozwój jednostek i społeczeństw uciśnionych*. [w:] *Amicis*, nr 3/2000, s. 3 - 7; *Noam Chomsky o antyedukacyjnej funkcji globalnej amerykanizacji*. [w:] *Forum oświatowe*, nr 2/2001, s. 5 - 32; *Paulo Freire – dialog, komunikacja, edukacja*. [w:] *Edukacja*, nr 2/2000, s. 89 - 96; *Paulo Freire i jego rozumienie sytuacji edukacyjnej*. [w:] Z. Kwieciński (red.): *Nieobecne dyskursy. Część VI*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000, s. 215 - 230; *Humanistyczne źródła pedagogiki emancypacyjnej*. [w:] *Socjologia wychowania*. t. XV, Zeszyt 360, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2003, s. 185 - 196.

mami i zakwestionowania istniejącego wcześniej poczucia niemocy, beznadziejności, nieodwracalności sytuacji itp.⁹

P. Freire uważał, że edukacja to nie tyle bierne przekazywanie informacji, co proces aktywnego tworzenia wiedzy w określonych okolicznościach. Ma to prowadzić człowieka do budzenia w nim świadomości obecności w świecie i posiadania wartości jako ktoś, kto do tego świata należy na prawach równych innym. Jak pisze H. Zielińska-Kostyło: „*Punktem wyjściowym dla Freirego było przekonanie, że człowiek nie tylko powinien być w świecie, lecz również angażować się w relacje z nim. Zaangażowanie jednostki w otaczający świat to działania tworzenia i przetwarzania pewnej kulturowej rzeczywistości, która wzbogaca świat fizyczny. W stosunkach jednostka – świat, podmiot – przedmiot powstaje wiedza i doświadczenie, które człowiek może wyrazić słowami. Wchodzenie w reakcje ze światem nie jest wyłączną domeną ludzi wykształconych. Przeciwnie, dzieje się to bez względu na wszystko, a zatem nie istnieje całkowita ignorancja i absolutna wiedza.*”¹⁰ Jest to istotne zwłaszcza dla osób, które z uwagi na tożsamość ukształtowaną w sytuacji uciśnienia czy przynależność do grup defaworyzowanych, mają tendencję do przypisywania sobie „niższości” i w związku z tym unikania kontaktów z innymi, zamykania się we własnym świecie wyuczonej niemocy i bezradności.

Pomysły P. Freirego spotkały się z akceptacją nie tylko w Brazylii. Zapoczątkowane przezeń prace kontynuuje dziś instytut jego imienia, którego siedziba znajduje się w São Paulo...

⁹ Patrz: B. D. Gołębiak: *Program szkolny*. [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.): *Pedagogika - podręcznik akademicki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, t.2, s. 138 - 140.

¹⁰ H. Zielińska: *Freirowska koncepcja edukacji w sytuacji zmiany społecznej*. [w:] J. Piekarski, B. Śliwerski (red.): *Edukacja alternatywna, nowe teorie, modele badań i reformy*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000, s. 45.

Od idei do Instytutu...

Instytut Paula Freirego (*Instituto Paulo Freire – IPF*) powstał 1 września 1992 roku. W 1998 roku podczas I Międzynarodowego Spotkania Forum Paula Freirego powołano Międzynarodową Radę Doradców IPF (*Consejo Internacional de Asesores del IPF*), w skład której wchodzi obecnie sześćdziesięciu pięciu członków. Celem prac Instytutu jest kontynuowanie i wzbogacanie dziedzictwa P. Freirego poprzez integrowanie instytucji i osób współpracujących w projektach edukacyjnych, kulturalnych i komunikacyjnych, zmierzających do budowania społeczeństwa bardziej demokratycznego i socjalnie sprawiedliwego. Do form działalności Instytutu należy: opracowywanie i wydawanie rozmaitych publikacji; organizacja szkoleń, konferencji naukowych, odczytów; prowadzenie doradztwa dla badaczy, nauczycieli, liderów lokalnych, wolontariuszy itp.; wspieranie ruchów społecznych opartych na freirowskich ideach (Ruch Edukacji Młodzieży i Dorosłych, Ruch Ekopedagogiki, Ruch Szkoły Obywatelskiej, Ruch Prouniwersytecki Paula Freirego – UNIFREIRE).¹¹

Charakterystycznym elementem działalności IPF jest organizowanie alfabetyzacji młodzieży i dorosłych zarówno poprzez przygotowanie i nadzorowanie pracy specjalistów w terenie w ramach nauczania na odległość, jak i opracowywanie pomocy naukowych dla nauczycieli i uczniów. Instytut angażuje się w imprezy kulturalno-oświatowe i sportowe dla środowisk defaworyzowanych (np. turnieje piłki ulicznej) oraz akcje oparte na zasadach edukacji międzykulturowej (m.in. walka z homofobią, równouprawnienia kobiet)¹². Organem IPF jest

¹¹ Szerzej na ten temat – patrz: www.paulofreire.org (30.10.2008).

¹² Przykładem takich pomocy naukowych są zeszyty: *Alfabetização de Jovens e Adultos. Livro do alfabetizando*. Escola Multimeios, Instituto Paulo Freire, Rio de Janeiro 2007 oraz *Alfabetização de Jovens e Adultos. Livro do alfabetizador*. Escola Multimeios, Instituto Paulo Freire, Rio de Janeiro 2007.

miesięcznik *Forum*¹³, zaś funkcję dyrektora generalnego IPF pełni obecnie Moacir Gadotti.

Rozwijany przez IPF Ruch Edukacji Młodzięzy i Dorosłych (*Movimento de Educação de Jovens e Adultos*) to przede wszystkim masowa działalność liderów lokalnych w środowisku szkół oraz we wspólnotach mieszkańców – zwłaszcza środowisk defaworyzowanych. Ruch powstał jako element projektu edukacyjnego realizowanego od 1989 roku we współpracy z Sekretariatem Samorządowych Edukacji Samorządu São Paulo (*Secretaria Municipal de Educação de São Paulo*). Jego celem jest przede wszystkim przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu młodych analfabetów poprzez angażowanie ich do spotkań i wspólnej pracy na rzecz środowiska. Projekt obejmuje także szkolenie wolontariuszy i nauczycieli, którzy dzięki elementom edukacji na odległość współpracują z Instytutem w realizacji koncepcji edukacji adresowanych do ich środowiska. Jednym z elementów budzenia świadomości wspólnoty i integracji narodowej jest zachęcanie do uczestnictwa w narodowych i międzynarodowych imprezach organizowanych np. z okazji świąt regionalnych oraz inspirowanie do aktywności samorządowej¹⁴.

Stałym elementem pracy IPF jest realizacja Projektu Pamięci Paula Freirego (*Paulo Freire Projeto Memória*), którego celem jest upowszechnianie dorobku założyciela Instytutu. Chodzi tu zarówno o jego część teoretyczno-ideologiczną (np. archiwum rozpraw, wywiadów P. Freirego oraz kontynuatorów jego myśli), jak i o rozwiązania praktyczne (m.in. raporty z prac instytucji oraz pojedynczych osób opierających się na idei pedagogii uciśnionych). Projekt współfinansowany jest m.in. przez tak poważnych sponsorów jak Fundacja Banku Brazylii (który na potrzeby projektu udostępnił stronę internetową

www.fundacaobancodobrasil.org.br) czy Petrobras – spółka zajmująca się handlem ropą naftową. W ramach projektu powstaje m.in. baza biobibliograficzna na temat działalności P. Freirego (kolekcja źródeł pisanych, dokumentów, zdjęć, filmów, nagrań audycji radiowych itp.), organizowane są liczne konferencje naukowe, szkolenia dla nauczycieli i wolontariuszy. Zebrane dotychczas materiały pochodzą z ponad ośmiuset wspólnot (*municípios*), w których realizowano bądź nadal realizuje się projekty freirowskie. Do współpracy zaangażowało się pięć tysięcy bibliotek, osiemnaście tysięcy szkół publicznych z dwudziestu siedmiu stanów Brazylii¹⁵.

Przedstawiciele IPF biorą też udział w projektach innych instytucji, których cele odpowiadają celom instytutowym. Do takich należy m.in. Program Żywej Kultury „Kultura, edukacja i obywatelskość” (*Programa Cultura Viva „Cultura, educação e Cidadania”*) będący złożoną, wielostopniową inicjatywą Ministerstwa Kultury Brazylii, która obejmuje sieć kilkuset placówek na terenie kraju biorących udział w wymianie kulturalnej¹⁶. We współpracy z Samorządowymi Sekretariatami do spraw Edukacji różnych miejscowości (np. Osasco, Saudável) IPF realizuje Program szkoły miejskiej (*Programa da Escola Cidadã*) którego celem jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i wspieranie miejscowego systemu oświaty. W ramach programu specjaliści z IPF współuczestniczą w planowaniu polityki oświatowej regionu; współorganizują konferencje naukowe na temat edukacji oraz problemów dzieci i młodzieży; pomagają w opracowaniu projektów pedagogicznych w szkołach (m.in. dotyczących zaangażowania ojców i matek w sprawy środowiska szkolnego); koordynują projekty edukacyjne adresowane osobno do małych dzieci, młodzieży i starszej młodzieży (np. zajęcia ekologiczne); wspomagają realizację projektów kształcenia

¹³ Szerzej na ten temat – patrz: *Forum. Outro mundo em debate*. www.revistaforum.com.br (30.10.2008).

¹⁴ Szerzej na ten temat – patrz: *Movimento de Educação de Jovens e Adultos*. Instituto Paulo Freire, São Paulo, b.r.; www.paulofreire.org (30.10.2008).

¹⁵ Patrz: *Paulo Freire. Educar para transformar. Paulo Freire Projeto Memória 2005*. Instituto Paulo Freire, São Paulo 2005.

¹⁶ Szerzej na ten temat – patrz: *Instituto Paulo Freire. Programa Cultura Viva*. Instituto Paulo Freire – Governo Federal Ministério da Cultura, São Paulo br.

specjalistów do alfabetyzacji mieszkańców regionu oraz współorganizują imprezy artystyczno-kulturalne. Współpraca ta polega też na dostarczaniu oraz nauce korzystania ze środków technicznych, literatury fachowej, instrumentów prawnych itp.¹⁷

Wymienione formy działalności IPF to tylko niewielki fragment dorobku tej instytucji. Rozmach tych prac, liczba współpracowników zarówno instytucjonalnych, jak i indywidualnych, wielość i oryginalność inicjatyw edukacyjnych dowodzą, że nawet w środowiskach pozornie tak beznadziejnych jak fawele czy uboga brazylijska wieś, można realizować skuteczne (w sensie osiągania założonych celów) koncepcje edukacji, angażując do współpracy partnerów ze środowisk defaworyzowanych, których pochodzenie i status społeczny w wielu innych krajach skazywałoby na marginalizację.

Bibliografia

- *Alfabetização de Jovens e Adultos. Livro do alfabetizador.* Escola Multimeios, Instituto Paulo Freire, Rio de Janeiro 2007.
- *Boletim do Programa Escola Cidadã de Osasco.* nr 1/2007, Instituto Paulo Freire, São Paulo 2007.
- *Conscientisation. Recherche de Paulo Freire. Document de travail INODEP,* b.m. 1971.
- Fiedler A.: *Spotkałem szczęśliwych Indian.* Iskry, Warszawa 1975.
- *Forum. Outro mundo em debate.* www.revistaforum.com.br (30.10.2008).
- Freire G.: *Panowie i niewolnicy.* Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985.

¹⁷ Szerzej na ten temat – patrz: *Boletim do Programa Escola Cidadã de Osasco.* nr 1/2007, Instituto Paulo Freire, São Paulo 2007; P. Freire: *L'éducation dans la ville.* Païdeia, Paris 1991; *Programa da Escola Cidadã.* Instituto Paulo Freire, São Paulo 2007; www.osasco.sp.gov.br (30.10.2008); www.sorocaba.sp.gov.br (30.10.2008).

- Freire P., Giroux H. A.: *Educação, política e ideologia.* [w:] Z. Kwieciński (red.): *Nieobecne dyskursy. Część III.* Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1993.
- Freire P.: *L'éducation dans la ville.* Païdeia, Paris 1991.
- Freire P.: *L'éducation: pratique de la liberté.* Les Editions du CERF, b.m. 1978.
- Freire P.: *Pédagogie de l'autonomie. Savoirs nécessaires à la pratique éducative.* Editions Érés, Ramonville Saint – Agne 2006.
- Freire P.: *Pédagogie des opprimés suivi de Conscientisation et Révolution.* La Decouverte, Paris 2001.
- Gadotti M.: *A Escola o Professor. Paulo Freire e a paixão de ensinar.* Publisher, São Paulo 2007.
- Gerhardt H. - P.: *Paulo Freire.* [w:] Cz. Kupisiewicz (red.): *Myśliciele o wychowaniu.* Oficyna Wydawnicza GrafPunkt, Warszawa 2000, t.2.
- Gołębiak B. D.: *Program szkolny.* [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.): *Pedagogika – podręcznik akademicki.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, t.2.
- Halliday F.: *Serca czystsze od rąk.* [w:] *Forum,* nr 40/2006.
- *Instituto Paulo Freire. Programa Cultura Viva.* Instituto Paulo Freire – Governo Federal Ministério da Cultura, São Paulo b.r.
- Klimowicz J.: *Życie i śmierć w Ameryce Łacińskiej.* Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1970.
- Kolankiewicz L.: *Samba z bogami. Opowieść antropologiczna.* Wydawnictwo KR, Warszawa 1995.
- Kula M.: *Historia Brazylii.* Ossolineum, Wrocław 1987.
- *Movimento de Educação de Jovens e Adultos.* Instituto Paulo Freire, São Paulo, b.r.
- Mroziewicz K.: *Trwoga w Mieście Boga.* [w:] *Polityka,* nr 14/2005.
- *Paulo Freire. Educar para transformar. Paulo Freire Projeto Memória 2005.* Instituto Paulo Freire, São Paulo 2005.

- *Programa da Escola Cidadã*. Instituto Paulo Freire, São Paulo 2007.
- Szkudlarek T.: *Tłumacząc McLarena: Globalizacja, postmodernizm i rewolucja*. [w:] *Kwartalnik Pedagogiczny*, nr 2/2002.
- www.osasco.sp.gov.br (30.10.2008).
- www.paulofreire.org (30.10.2008).
- www.sorocaba.sp.gov.br (30.10.2008).
- Żakowski J.: *Samba zwycięstwa*. [w:] *Polityka*, nr 46/2002.
- Zielińska H.: *Alfabetyzacja i upodmiotowienie człowieka*. [w:] *Amicis*, nr 2/1999.
- Zielińska H.: *Dialog Martina Bubera z Paulo Freire'em*. [w:] B. Śliwerski (red.): *Nowe konteksty (dla) edukacji alternatywnej XXI wieku*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2001.
- Zielińska H.: *Edukacja a rozwój jednostek i społeczeństw uciśnionych*. [w:] *Amicis*, nr 3/2000.
- Zielińska H.: *Freirowska koncepcja edukacji w sytuacji zmiany społecznej*. [w:] J. Piekarski, B. Śliwerski (red.): *Edukacja alternatywna, nowe teorie, modele badań i reformy*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
- Zielińska H.: *Noam Chomsky o antyedukacyjnej funkcji globalnej amerykanizacji*. [w:] *Forum oświatowe*, nr 2/2001.
- Zielińska H.: *Paulo Freire – dialog, komunikacja, edukacja*. [w:] *Edukacja*, nr 2/2000.
- Zielińska H.: *Paulo Freire i jego rozumienie sytuacji edukacyjnej*. [w:] Z. Kwieciński (red.): *Nieobecne dyskursy. Część VI*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.
- Zielińska-Kostyło H.: *Humanistyczne źródła pedagogiki emancypacyjnej*. [w:] *Socjologia wychowania*. t.XV, Zeszyt 360, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2003.

- Zielińska-Kostyło H.: *Pedagogika emancypacyjna*. [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.): *Pedagogika. Podręcznik*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, t.1.